

ابہ نام خدا

سرشناسه: موسویان، نصیر، ۱۳۵۴ -

عنوان و نام پدیدآور: تم‌هایی از فلسفه ابن سینا: شناخت، ذهن، زبان/نصیر موسویان؛ ترجمه یاسر پوراسماعیل.

مشخصات نشر: تهران: هرمس ۱۴۰۳

مشخصات ظاهری: ۳۶۱؛ رقعی

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۵۶-۳۷۶-۵

وضعیت فهرست نویسی: فیپا

موضوع: ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۳۷۰ - ۴۲۸ ق. -- نقد و تفسیر

موضوع: Avicenna-- Criticism and interpretation

موضوع: فلسفه اسلامی Islamic philosophy

شناسه افزوده: پوراسماعیل، یاسر، ۱۳۶۰ - ، مترجم

شناسه افزوده: Poursmaeil , Yasser , 1981

رده‌بندی کنگره: BBR۵۶۹

رده‌بندی دیویی: ۱۸۹/۱

شماره کتابشناسی ملی: ۹۶۰۴۰۶۲

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیپا

تم‌هایی از فلسفه

ابن سینا

شناخت، ذهن، زبان

نصیر موسویان | ترجمه یاسر پوراسماعیل

تم‌هایی از فلسفه ابن سینا
شناخت، ذهن، زبان

نصیر موسویان
ترجمه یاسر پوراسماعیل
ویراستار: حمیدرضا عنایتی

طراح جلد: حبیب ایلون

چاپ اول: ۱۴۰۳
شمارگان: ۵۰۰ نسخه
چاپ و صحافی: سپیدار

همه حقوق محفوظ است.

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتراز میدان ونک، شماره ۲۴۹۳
تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۴

فهرست

یادداشت نویسنده هفت

بخش اول: شناخت

۱. ابن سینا، تجربه‌گرایی و عقل‌گرایی ۳
۲. قضایای اولیه: بخشی از بنیاد دانش ۶۹

بخش دوم: ذهن

۳. پیدایش نفس و رابطه آن با بدن ۱۲۷
۴. خودآگاهی و انواع آن ۱۸۷
پیوست ۱ ۲۱۹
پیوست ۲ ۲۲۹

بخش سوم: زبان

۵. سمانتیک «معنا» ۲۳۹
۶. گفتار در باب بعضی از آنچه نیست ۲۹۵
کتابنامه ۳۴۱

یادداشت نویسنده

مجموعه حاضر در بردارنده ترجمه ۵ مقاله انگلیسی، ۲ پیوست فارسی، و ۱ مقاله فارسی از این کمترین است. ۲ مقاله کار مشترک اند: یکی با سید حسن سعادت مصطفوی، و دیگری با محمد اردشیر. برای بحث‌های طولانی، نکته‌سنجی‌های دقیق و آموزنده، و اجازه انتشار ترجمه این دو مقاله از هر دو بسیار سپاسگزارم. اکنون که این مقدمه را می‌نویسم، سید حسن سعادت مصطفوی در میان ما نیست. پروردگار او را رحمت کند و با راستگویان و نیک‌رفتاران برانگیزاند.

در این مقالات، جز در موارد محدود، خود را به ادبیات ابن‌سینا پژوهی در زبان انگلیسی و در دوره معاصر محدود کرده‌ام. به سخن دیگر، بررسی تفاسیر فلسفه ابن‌سینا در فارسی، عربی، لاتین یا سایر زبان‌ها را در نظر نداشته‌ام. لذا، این پژوهش‌ها به‌غایت محدود و نیازمند بررسی‌های مقایسه‌ای گسترده‌ای هستند. اشاره نکردن به آراء ابن‌سینا پژوهان معاصر فارسی‌زبان، جز در چند مورد بسیار کوتاه، متضمن هیچ‌گونه داوری درباره آراء ایشان نیست، تنها نشانه‌ای است از محدودیت دامنه پژوهش‌های من.

از یاسر پوراسماعیل عزیز که زحمت این ترجمه و ویرایش آن را قبول کرد و با دقت مثال‌زدنی این کار را به پایان رسانید بسیار سپاسگزارم. پاورقی‌های او متن فارسی را غنی‌تر از متن انگلیسی ساخته است. ویرایش متن فارسی نیز با ذوق

سلیم او انجام پذیرفته است. هنگام بازخوانی در مواردی معدود توضیحاتی را به متن ترجمه‌ها افزوده‌ام، مثل بخش دوم از مقاله نخست. امیدوارم با این کار سامان و استواری متن فارسی را برهم زده باشم. تمام مقاله اول و چند صفحه ابتدائی مقاله دوم را تا حد زیادی در فارسی بازنویسی کرده‌ام و برای همین تفاوت زیادی با نسخه‌های انگلیسی‌شان دارند. فصل چهارم — خودآگاهی و انواع آن — و دو پیوست این بخش را شخصاً به فارسی نوشته‌ام.

از مدیران مؤسسه عالی علوم شناختی (که پیشنهاد تنظیم این مجموعه را دادند و سپس از آن حمایت کردند) و از احمدرضا همتی مقدم (مسؤل طرح) که نزدیک به ۱۰ سال امروز و فردای من را مهلت دادند بسیار سپاسگزارم. از مدیران انتشارات هرمس، ویراستار کتاب، که نام او را نمی‌دانم، و از کادر فنی نیز صمیمانه تشکر می‌کنم.

روشن است که مسؤلیت نقص‌ها، اشتباه‌ها، و خطاها با این کمترین است. اگر خوانندگان، از سر لطف، نکات خود را به آدرس seyed.mousavian@ualberta.ca ارسال کنند، بر من منت نهاده‌اند. امیدوارم این مجموعه بتواند علاقه و ذوقی برای پژوهش دقیق‌تر و عمیق‌تر در فلسفه ابن‌سینا و در فلسفه «اسلامی» برانگیزاند.

نصیر موسویان

دانشگاه لویولا، شیکاگو

۲۹ اسفند ۱۴۰۱

بخش اول

شناخت

۱. ابن سینا، تجربه‌گرایی و عقل‌گرایی^۱

۱. مقدمه

دیمیتری گوتاس در مقاله «تجربه‌گرایی ابن‌سینا» این‌طور نتیجه می‌گیرد: «از بحث‌های پیشین روشن می‌شود که اولاً اگر "فلسفه ذهن و شناخت" لاک تجربه‌گرایانه باشد، فلسفه ابن‌سینا نیز چنین است». ^۲ در واقع از نظر گوتاس، ابن‌سینا و لاک از منظر معرفت‌شناسانه در یک گروه قرار می‌گیرند؛ به باور او، فلسفه لاک و فلسفه ابن‌سینا بر «تجربه‌های بی‌واسطه ما از خویشتن که به قولی یک قسم تجربه‌گرایی در باره خویشتن است» ^۳ بنیان نهاده شده‌اند. به همین قیاس، جان مک‌گینس با تأکید بر اینکه «استناد ابن‌سینا به عقل فعال (= خرد کُنّا) بخش

1. Sedyd N. Mousavian, "Is Avicenna an Empiricist?" in *Mathematics, Logic, and their Philosophies: Essays in Honour of Mohammad Ardeshir*, edited by Mojtaba Mojtahedi, Shaid Rahman, and Mohammad Saleh Zarepour, 443-474, Cham, Switzerland: Springer, 2021.

این فصل که ترجمه‌ای است از مقاله بالا و نسخه فارسی آن کاملاً بازنویسی شده است، در کارهای مشترک من با محمد اردشیر و محمد صالح زارع‌پور در راستای علایق مشترکمان به فلسفه ریاضی و معرفت‌شناسی ابن‌سینا ریشه دارد. از آن‌ها به خاطر بحث‌های طولانی متشکرم. همچنین از محمد صالح زارع‌پور تشکر می‌کنم که مرا متوجه مقاله وینکلر کرد. از دو داور ناشناس اشپرنگر نیز به خاطر نظراتشان سپاسگزارم. در گروه متن‌خوانی فلسفه اسلامی / عربی قرون وسطی که سال ۲۰۱۵ در آی‌بی‌ام در تهران سامان دادم، از نسخه قبلی این مقاله بحث کردیم. از حاضران آن جلسات، مخصوصاً محمود مروارید، امیر صائمی، اسدالله فلاحی و داوود حسینی، تشکر می‌کنم.

2. Dimitri Gutas, "The Empiricism of Avicenna", *Oriens* 40, (2012), 424.

3. Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*, 2nd edition (Leiden, The Netherlands: Brill, 2014), 375.

۴. ابن‌سینا صراحتاً اصطلاح "خرد کُنّا" را به ازای "عقل فعال" قرار نداده است، اما در دانشنامه علّانی، الهیات، ←

لاینفکی از طبیعت‌گرایی اوست^۱، چنین نتیجه می‌گیرد: «من معتقدم ابن‌سینا با کمال میل این موضع دابلیو. وی. او. کواین را تصدیق می‌کرد که "معرفت‌شناسی، یا چیزی شبیه آن، صرفاً فصلی یا بخشی از روان‌شناسی است، و بنابراین قسمتی از علوم طبیعی، معرفت‌شناسی، پدیده‌ای طبیعی را، یعنی شناسنده بشری جسمانی را، بررسی می‌کند»^۲. این خوانش "تجربه‌گرایانه" در اصل به دنبال نقض خوانش پیش‌تر متداول از ابن‌سینا بود که براساس آن «ابن‌سینا عقل‌گرا است»^۳؛ یعنی به "مفاهیم پیشینی" باور دارد و در جهت اقامه براهین پیشینی، مثلاً برای وجود خدا، از آن‌ها بهره می‌گیرد.^۴ در این فصل بر یک پرسش متمرکز خواهیم بود: «آیا ابن‌سینا تجربه‌گرا است؟» در بخش ۲ ابتدا بعضی از اصطلاحات ابن‌سینا را معرفی خواهیم کرد: "دلالت" (/نشانگری)، "مفهوم" (یا محتوای فهم‌شده)، "اثر ذهنی" و "تصور" (/اندریافت). در بخش ۳ با دو مثال این اصطلاحات را شرح می‌دهم. در بخش ۴ از تمایز کنش پی. وینکلر میان تجربه‌گرایی ناظر به سرمنشأ و تجربه‌گرایی ناظر به محتوا وام می‌گیرم، و آن را شرح و بسط می‌دهم. در بخش ۵ همین تمایز را به زبان ابن‌سینا بازتفسیر می‌کنم. به دنبال آن تجربه‌گرایی سینوی ناظر به سرمنشأ و تجربه‌گرایی سینوی ناظر به محتوا را معرفی خواهیم کرد. در بخش ۶ نشان خواهیم داد که تحلیل

→

تصحیح محمد معین و محمد مشکات (تهران: انجمن آثار و مفاخر ایرانی، ۱۳۸۳)، معادل‌های فارسی "کُنا" و "پذیرا" را به ترتیب برای "فعال" و "منفعل" به کار می‌برد: «کننده به حقیقت آن بود که از وی هستی حاصل بود جدا از ذات وی، که اگر اندر ذات وی بود وی "پذیرا" بودی نه "کُنا"» (دانشنامه علائی، الهیات، ۷۳). ابن‌سینا در دانشنامه علائی، طبیعیات، تصحیح محمد معین و محمد مشکات (تهران: انجمن آثار و مفاخر ایرانی، ۱۳۸۳) نیز "کُنایی" را در معنای فعل، عمل یا کنش به کار می‌برد: «جان مردمی [= نفس انسانی] گوهری [= جوهری] است که او را نیز دو قوت است: یکی قوت مر کُنایی را و یکی قوت اندریافت [= ادراک] را» (۱۰۷).

1. Jon McGinnis, "Avicenna's Naturalized Epistemology and Scientific Methods," in S. Rahman, T. Street, H. Tahiri (eds.), *The Unity of Science in the Arabic Tradition* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2008), 143.

2. Michael Marmura, "Some Aspects of Avicenna's Theory of God's Knowledge of Particulars," *Journal of the American Oriental Society* 82/3, (1962), 303.

3. Michael Marmura, "Avicenna's Proof from Contingency for God's Existence in the Metaphysics of the Shifā," *Mediaeval Studies* 42, (1980), 343.

گودمن در همین راستا ادعا می‌کند که به نظر «ابن‌سینای جوان»، عناصر تعریف‌نشده‌ای که مفاهیمی همچون وجود، ضرورت، بساطت، و وحدت بر آن‌ها دلالت می‌کنند «داده‌هایی پیشینی» اند:

Lenn E. Goodman, *Avicenna* (New York, NY: Routledge, 2005), 132.

ابن‌سینا از رابطه میان علم (/دانستن یا دانش)، از یک سو، و حس و خیال، از سوی دیگر، سه مضمون تجربه‌گرایانه را در بر می‌گیرد؛ آن‌ها در بخش‌های ۱.۰۶، ۲.۰۶ و ۳.۰۶ شرح داده می‌شوند. با استفاده از این مضامین استدلال خواهیم کرد ابن‌سینا به تجربه‌گرایی سینوی ناظر به سرمنشأ پایند است. در بخش ۷ به بررسی کوتاه سه محدودیت احتمالی برای تجربه‌گرایی ابن‌سینا ناظر به سرمنشأ می‌پردازم. نشان خواهیم داد راه‌حل‌های رایج برای این قبیل موارد که بر ترکیبیت مفهوم، برهان‌اتی (/برهان هستی)^۱ و تصورات نسبی متکی است با محدودیت‌های قابل‌توجهی روبه‌رو خواهد بود. در بخش ۸ استدلال خواهیم کرد بررسی دقیق این محدودیت‌ها در کنار معرفت‌شناسی تصورات اولیه نشان می‌دهد ابن‌سینا به تجربه‌گرایی سینوی ناظر به محتوا پایند نیست. بنابراین نتیجه می‌گیرم که پاسخ این پرسش که «آیا "ابن‌سینا" تجربه‌گرا است؟» نمی‌تواند به راحتی آری یا خیر باشد. این موضوع باب پرسش تازه‌ای را می‌گشاید: آیا ابن‌سینا به یک معنی عقل‌گرا است؟ در بخش ۹ و پایانی، پس از بیان نکات کوتاهی در خصوص این پرسش، به پرسشی مرتبط می‌پردازم که معمولاً بی‌ربط به این مسئله قلمداد می‌شود، پرسشی درباره واقعیت انتزاع: «آیا ابن‌سینا انتزاع‌گرا است؟» این نکته را توضیح خواهیم داد که پاسخ‌های رایج به این پرسش‌ها به چه ترتیبی بر دو اصل ناسازگاری تکیه دارند، ناسازا و ناسازا ۲. فصل را با بیان رؤوس کلی عناصر خوانشی از ابن‌سینا به پایان می‌برم که نه ناسازا ۱ را مفروض می‌گیرد و نه ناسازا ۲ را.

اگر به نزاع عقل‌گرایان و تجربه‌گرایان در آغاز فلسفه جدید توجه کنیم، اهمیت این بحث روشن‌تر می‌شود: در یک طرف ماجرا، دکارت و همفکرانش معتقد بودند بخش معظمی از ایده‌ها، که اجزای تشکیل‌دهنده دانش و شناخت ما هستند، به نحوی از انحا در "ذهن انسان" وجود دارند، و از جهان خارج و به واسطه تجربه کسب نمی‌شوند. این دیدگاه به صورت‌بندی نظریه "دانش فطری" می‌انجامد. در طرف دیگر، تجربه‌گرایانی چون لاک معتقد بودند اجزای سازنده دانش و شناخت

۱. ابن‌سینا، دانشنامه‌ی علانی، منطق، تصحیح محمد معین و محمد مشکات (تهران: انجمن آثار و مفاخر ایرانی، ۱۳۸۳)، ۱۵۰.

ما همگی از "تجربه" به دست می‌آیند. این دیدگاه سعی می‌کند تمام دانش و شناخت انسان را بر بنیان تجربه از جهان خارج مبتنی کند.

نتیجه پژوهش گوتاس مهم و جذاب است. با این حال، فارغ از پاسخ گوتاس به پرسش «آیا ابن‌سینا تجربه‌گرا است؟»، ممکن است کسی پرسد: آیا طرح این سؤال درباره ابن‌سینا خود نمونه‌ای از زمان‌پریشی^۱ نیست؟ آیا مفاهیمی چون "ایده"، "ذهن"^۲، "علم" (/دانش یا دانش)^۳، "شناخت" (یا معرفت)^۴، و "تجربه" در فلسفه ابن‌سینا یافت می‌شوند؟ منظور همان مفاهیمی اند که در پس‌زمینه فلسفه دکارت و لاک وجود دارند و چارچوبی را فراهم می‌آورند که در آن می‌توان گفت دکارت عقل‌گرا است و لاک تجربه‌گرا. به عبارت دیگر آیا می‌توان آن چارچوب نظری^۵ را به فلسفه ابن‌سینا نیز گسترش داد؟ همان چارچوبی که طرح پرسش عقل‌گرا یا تجربه‌گرا بودن را ممکن می‌سازد.

اهمیت این سؤال بیشتر می‌شود اگر توجه کنیم، براساس روایتی رایج از تاریخ فلسفه، دکارت و لاک از بنیانگذاران فلسفه جدیدند؛ فلسفه‌ای که، بنا به همین روایت، گسستی کامل از فلسفه اسکولاستیک یا مدرسی (یعنی فلسفه قرون وسطا) دارد. اگر به این مقدمات این مقدمه را هم اضافه کنیم که فلسفه مدرسی تا حد زیادی برگرفته یا متأثر از فلسفه ابن‌سینا است (چون نقطه عطفی در سنت فلسفه ارسطویی)، شاید به این نتیجه برسیم طرح سؤال عقل‌گرایی یا تجربه‌گرایی درباره فلسفه ابن‌سینا بی‌وجه است. به دیگر سخن، دست کم می‌شود استدلال کرد بسیار غریب و شاید حتی به کلی ناموجه به نظر می‌آید اگر مدعی شویم می‌توان فلسفه ابن‌سینا را در همان چارچوب نظری‌ای قرار داد که نزاع عقل‌گرایان و تجربه‌گرایان در آن صورت‌بندی می‌شود. در ادامه سعی خواهیم کرد نشان دهیم چرا با این استدلال همدل نیستیم.

جان مک‌گینس در مقاله «معرفت‌شناسی تجربه‌گرایانه ابن‌سینا و روش علمی» رأی نسبتاً مشابه گوتاس اختیار می‌کند. چنین نتیجه می‌گیرد که «ابن‌سینا

1. anachronism

2. mind

3. knowledge

4. cognition

5. Jon McGinnis, "Avicenna's Naturalized Epistemology and Scientific Methods," 147.

می‌توانست موضع تجربه‌گرایانه کواپن را بپذیرد: "معرفت‌شناسی، یا چیزی شبیه آن، صرفاً فصل یا بخشی از روان‌شناسی و بنابراین قسمتی از علوم طبیعی است. معرفت‌شناسی پدیده‌ای طبیعی را، یعنی یک شناسنده بشری جسمانی را، بررسی می‌کند".^۱ اینجا مک‌گینس به مقاله مشهور «معرفت‌شناسی طبیعی شده» کواپن ارجاع می‌دهد که سال ۱۹۹۴ در مجموعه مقالاتی با عنوان طبیعی ساختن معرفت‌شناسی منتشر شده است.^۱

شاید مشابه آنچه درباره‌ی وجاهت مقایسه‌ی لاک و ابن‌سینا ذکر شد نگرانی دیگری در این مورد نیز مطرح شود. به‌ویژه، فاصله‌ی زمانی طولانی میان کواپن و ابن‌سینا، و تمایز روشن‌تر میان دستگاه‌های مفهومی آن‌ها این نگرانی را جدی‌تر می‌سازد. مثلاً، وقتی توجه می‌کنیم مک‌گینس نقش شناختی‌ای را که ابن‌سینا برای عقل فعال^۲ (= خرد گنا) قائل است بخشی از تجربه‌گرایی او تلقی می‌کند، این سؤال مطرح می‌شود که چگونه توسل به هویتی غیرمادی، همچون عقل فعال، می‌تواند تفسیری تجربه‌گرایانه بیابد، آن‌هم در معنایی از "تجربه‌گرایی" که مورد نظر کواپن است، یا چیزی شبیه آن.

این نکته را باید اضافه کنم. تفسیر تجربه‌گرایانه از فلسفه ابن‌سینا واکنشی به تفسیر عقل‌گرایانه از فلسفه او است که پیش‌تر کسانی چون مایکل مرمیورا از آن جانب‌داری کرده‌اند.^۳ براساس این تفسیر ابن‌سینا در زمره عقل‌گرایانی است که به "مفاهیم پیشینی"^۴ باور دارند، و برای اقامه "براهینی پیشینی"^۵ در اثبات وجود خدا از چنین مفاهیمی بهره می‌گیرد. براساس تفسیر مرمیورا عقل فعال (= خرد گنا)، که هویتش به لحاظ هستی‌شناسانه از عقل (= خرد^۶) انسان مستقل است، در مقام

1. Quine, W. V. O., "Epistemology naturalized" reprinted in H. Kornblith (Ed.), *Naturalizing epistemology* (2nd ed., pp. 15-31) (Cambridge, MA: The MIT Press, 1994).

۲. در باب دیدگاه ابن‌سینا درباره‌ی عقل فعال بنگرید به:

Janssens, J. 2006. "The notions of Wa hib al-Suwar (giver of forms) and Wa hib al- aql (bestower of intelligence) in Ibn Sina", in Maria Candida Pacheco and Jose F. Meirinhos, *Intellect and Imagination in Medieval Philosophy*, (Turnhout: Brepols Publishers).

3. Michael Marmura, "Some Aspects of Avicenna's Theory of God's Knowledge of Particulars" 303.

4. a priori concepts 5. a priori proofs

۶. ابن‌سینا در جاهای زیادی از دانشنامه «خرد» (رامعادل «عقل») به کار می‌برد، مثلاً دانشنامه علانی، طبیعیات، ۱۰۹.